HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILIDA NEOLOGIZMLARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

To‘ychiyeva Gulsanam Umid qizi
Toshkent amaliy fanlar universiteti
Filologiya va tillarni o‘qitish (o‘zbek tili yo‘nalishi)
2-kurs talabasi
+998934870260
Ilmiy rahbar: PhD, dotsent B.R.Tojiboyev
umidovnagulsanam7@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi neologizmlarning yuzaga kelish omillari, leksik-semantik turlari va me’yorlash jarayoni tahlil qilinadi. Yangi birliklar o‘zlashma, ichki imkoniyat asosida yasalgan hamda mavjud leksemaning yangi ma’nosi sifatida tasniflanadi. Raqamli texnologiya, iqtisodiyot va ommaviy kommunikatsiyaga oid misollar neologizmning til tizimiga kirishida qo‘llanish faolligi, tushunarlilik va derivatsion moslashuv muhimligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: neologizm, leksik neologizm, semantik neologizm, o‘zlashma, so‘z yasalishi, nominatsiya, termin, uslubiy xususiyat, adabiy me’yor.

Аннотация. В статье анализируются лексико-семантические типы и нормализация неологизмов современного узбекского литературного языка. Новые единицы рассматриваются как заимствования, внутренние словообразовательные инновации и новые значения существующих лексем. Примеры из цифровой технологии, экономики и массовой коммуникации показывают роль частотности, понятности и деривационной адаптации.

Ключевые слова: неологизм, лексический неологизм, семантический неологизм, заимствование, словообразование, номинация, термин, литературная норма.

Abstract. The article analyzes the lexical-semantic types and standardization of neologisms in contemporary standard Uzbek. New units are classified as borrowings, internally derived innovations, and new meanings of established lexemes. Examples from digital technology, economics, and mass communication show that frequency, transparency, and derivational adaptation are central to integration into the language system.

Key words: neologism, lexical neologism, semantic neologism, borrowing, word formation, nomination, term, stylistic feature, literary norm.

KIRISH

Til jamiyatdagi siyosiy, iqtisodiy, ilmiy va madaniy o‘zgarishlarni eng tez aks ettiradigan ijtimoiy hodisalardan biridir. Yangi predmet, jarayon va munosabatlarning paydo bo‘lishi ularni nomlash ehtiyojini tug‘diradi; natijada lug‘at tarkibida yangi so‘z, yangi birikma yoki mavjud birlikning yangi ma’nosi shakllanadi. Ayniqsa, globallashuv, raqamlashtirish va xalqaro axborot almashinuvi jadallashgan hozirgi davrda o‘zbek tiliga kirib kelayotgan hamda uning ichki imkoniyatlari asosida yaratilayotgan birliklar miqdori ortmoqda. Onlayn, podkast, striming, startap, marketpleys, fintex, keshbek kabi o‘zlashmalar bilan bir qatorda raqamlashtirish, masofaviy, foydalanuvchi, tarmoqdosh, videomuloqot singari yasalma birliklar faol qo‘llanmoqda.

Mavzuning dolzarbligi yangi birliklarning ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar orqali juda tez tarqalishi, ayni bir tushuncha uchun bir necha variantning parallel qo‘llanishi hamda termin bilan umumiste’mol so‘z o‘rtasidagi chegaraning qisqarishi bilan belgilanadi. Masalan, layk, yoqtirish belgisi va ma’qullash; post, yozuv va e’lon; kuryer hamda yetkazib beruvchi birliklari turli kommunikativ vaziyatlarda bir-biriga yaqin vazifani bajaradi, biroq ularning uslubiy qiymati, ixchamligi va birikuv imkoniyati bir xil emas. Mazkur maqolaning maqsadi hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi neologizmlarning asosiy leksik-semantik turlarini

aniqlash, ularning hosil bo‘lish mexanizmlarini tavsiflash va adabiy me’yorga munosabatini baholashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI

O‘zbek tilshunosligida lug‘at tarkibining taraqqiyoti, so‘z yasalishi, o‘zlashma qatlam va ma’no o‘zgarishlari leksikologiyaga oid tadqiqotlarda izchil yoritilgan. “O‘zbek tili leksikologiyasi”da leksik tizimning tarixiy o‘zgaruvchanligi, yangi so‘zlarning paydo bo‘lishi va eskirgan birliklarning passivlashuvi til taraqqiyotining tabiiy qonuniyati sifatida izohlanadi [1]. A. Hojiyev so‘z yasalishini tilning nominativ ehtiyojlarini ta’minlaydigan tizimli hodisa sifatida ko‘rsatib, yasama birliklarning qolip, asos va qo‘shimcha munosabati orqali yuzaga kelishini asoslaydi [2, 11–18]. Sh. Rahmatullayev hamda H. Jamolxonovning ishlarida leksemaning semantik tuzilishi, ko‘pma’nolilik, o‘z va ko‘chma ma’no, o‘zlashma so‘zlarning fonetik-grammatik moslashuvi haqida neologiyalar tahlili uchun muhim nazariy qarashlar berilgan [3; 4].

Neologizm masalasi terminologiya bilan ham bevosita bog‘liq. Yangi ilmiy-texnik tushuncha dastlab muayyan soha termini sifatida ishlatiladi, keyinchalik esa ommalashib umumiste’mol leksikasiga yaqinlashadi. M. T. Cabré terminning maxsus bilim tizimidagi aniq nominativ vazifasini ta’kidlaydi; D. Crystal internet kommunikatsiyasi tilga yangi birliklar bilan birga yangi qo‘llanish modellari va uslubiy me’yorlar olib kirishini qayd etadi [7; 8]. Bu qarashlar o‘zbek tilidagi platforma, profil, kanal, bulut, virus singari birliklarning sohaviy ma’nodan keng kommunikativ ma’noga o‘tishini tushuntirishga imkon beradi.

METODOLOGIYA

Tahlilda tavsifiy metod orqali birliklarning shakli va mazmuni izohlandi; komponent tahlili yordamida ularning semantik tarkibidagi umumiy va farqlovchi belgilar ajratildi. So‘z yasalish tahlili yangi birliklarning o‘zak, affiks va kompozitsion modelini aniqlashga xizmat qildi. Kontekstual metod leksemaning aynan qaysi qurshovda yangi ma’no kasb etishini belgilash uchun qo‘llandi. Qiyosiy

metod o‘zlashma nom bilan uning o‘zbekcha muqobili o‘rtasidagi semantik hajm, uslubiy bo‘yoq va birikuvchanlik farqlarini ko‘rsatdi. Shuningdek, sinxron yondashuv asosida birliklarning hozirgi davrdagi faoliyati baholandi, tarixiy kuzatuv esa ayrim yangiliklarning asta-sekin umumtil birligiga aylanishini tushuntirishda yordamchi vosita bo‘ldi.

Neologizmni aniqlashda to‘rtta mezon asos qilib olindi: birlikning yangi tushuncha yoki yangilangan tasavvurni nomlashi; so‘zlovchilar ongida nisbiy yangilik bo‘yog‘ini saqlashi; zamonaviy matnlarda takroriy qo‘llanishi; o‘zbek tilining fonetik, grafik va grammatik tizimiga moslashish darajasi. Muallifning faqat bitta matn uchun yaratgan individual birliklari okkazionalizm sifatida alohida baholandi. Chunki har bir noodatiy so‘z neologizm bo‘lavermaydi: neologizmning ijtimoiylashish imkoniyati, okkazionalizmning esa muayyan badiiy yoki publitsistik vaziyatga bog‘liqligi kuchliroqdir.

NATIJALAR

Tahlil hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi yangilanish uch asosiy yo‘l bilan kechayotganini ko‘rsatdi. Birinchi yo‘l - tayyor shakldagi leksik o‘zlashmalar. Bloger, podkast, startap, dron, marketpleys, keshbek, vebinar kabi birliklar yangi predmet yoki xizmatni ixcham nomlaydi. Ular dastlab kasbiy yoki yoshlar nutqida qo‘llanib, keyinchalik ommaviy kommunikatsiyaga kiradi. O‘zlashish jarayonida birlik o‘zbekcha qo‘shimchalarni qabul qiladi: blogerlik, startapchi, podkastlar, dronli, onlaynlashmoq. Bunday grammatik va derivatsion moslashuv leksemaning qabul qiluvchi til tizimiga kirib borayotganidan dalolat beradi.

Ikkinchi yo‘l - tilning ichki so‘z yasash imkoniyatlaridan foydalanish. Raqamlashtirish, foydalanuvchi, kuzatuvchi, masofaviy, yetkazib beruvchi, videomuloqot, ma’lumotnoma kabi birliklarda mavjud o‘zak va affikslar yangi nominativ vazifaga safarbar etiladi. Ayniqsa, -chi, -lik, -lash, -lashtir-, -uvchi va -iy qo‘shimchalari yangi kasb, faoliyat, jarayon va belgi nomlarini hosil qilishda faol. Ichki yasalish asosidagi neologizmlarning afzalligi - ma’noning o‘zbek tilida

so‘zlashuvchilar uchun nisbatan shaffofligidir. Biroq ko‘p komponentli tarjima birlik haddan tashqari cho‘zilsa, ixcham xalqaro nom bilan raqobatda sustlashishi mumkin.

Uchinchi yo‘l - mavjud leksemaning yangi ma’no kasb etishi, ya’ni semantik neologizatsiya. Tarmoq avval bog‘langan iplar tizimi yoki tashkilot shoxobchalarini anglatgan bo‘lsa, bugun kompyuterlar va foydalanuvchilarni bog‘lovchi raqamli tizim ma’nosida faol. Sahifa kitob yoki daftar varag‘i bilan birga internetdagi alohida axborot maydonini; kanal suv yo‘li yoki aloqa vositasi bilan bir qatorda messenjer va videoplatformadagi axborot manbasini; bulut meteorologik hodisa bilan birga masofaviy serverlarda ma’lumot saqlash texnologiyasini bildiradi. Platforma leksemasi ham jismoniy maydon ma’nosidan raqamli xizmatlar majmuasi ma’nosiga kengaygan. Bunday birliklarda tashqi shakl eski, semantik komponentlardan biri esa yangi bo‘ladi.

Semantik taraqqiyot ko‘pincha metafora va funksional o‘xshashlikka tayanadi. Kompyuter virusi zarar yetkazish va tarqalish xususiyati bilan biologik virusga, elektron savat mahsulotlarni vaqtincha jamlash vazifasi bilan oddiy savatga, raqamli iz foydalanuvchi faoliyatidan qoladigan belgi sifatida jismoniy izga qiyoslanadi. Natijada abstrakt texnologik jarayon kundalik tajribaga oid tanish obraz orqali tushunarli bo‘ladi. Mazkur model o‘zbek tilining yangi tushunchalarni faqat tayyor o‘zlashma orqali emas, mavjud semantik resurslarni qayta tashkil etish orqali ham nomlayotganini ko‘rsatadi.

Neologizmlarda ma’no hajmi va uslubiy qiymat bir xil emas. Post ko‘proq ijtimoiy tarmoqdagi matn, rasm yoki videoli e’lonni bildirsa, yozuv juda keng semantik doiraga ega; kontent matn, tasvir, audio va videoning umumiy majmuini anglatadi, mazmun esa har qanday nutq yoki hodisaning ichki mohiyatini ifodalaydi. Demak, muqobil tanlashda lug‘aviy tarjimaning o‘zi emas, tushunchaning sohaviy chegarasi va pragmatik vazifasi ham hisobga olinishi kerak.

MUHOKAMA

O‘zlashmalarga munosabatda ikki keskin yondashuv - barcha xalqaro birliklarni aynan qabul qilish yoki ularning har birini sun’iy ravishda almashtirish - amaliy til ehtiyojiga to‘liq javob bermaydi. Nomlashning maqbulligi bir necha omil bilan belgilanadi: ma’no aniqligi, ixchamlik, talaffuz va yozuv qulayligi, mavjud so‘zlar bilan tizimli aloqadorlik, derivatsion imkoniyat hamda keng jamoa uchun tushunarlilik. Masalan, ilova so‘zi mobil dastur ma’nosida qisqa, tabiiy va unumli bo‘lsa, ayrim tor texnik tushunchalar xalqaro shaklda aniqroq ifodalanishi mumkin. Shuning uchun me’yorlashtirish taqiqdan ko‘ra ilmiy tavsif, muvaffaqiyatli muqobil yaratish va izchil ommalashtirishga tayanishi lozim.

XULOSA

Hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi neologizmlar jamiyatning texnologik, iqtisodiy va madaniy yangilanishini aks ettiruvchi faol leksik qatlamdir. Ular tayyor o‘zlashma, tilning ichki so‘z yasash vositalari, kalkalash hamda mavjud leksemalarning yangi ma’no kasb etishi orqali yuzaga keladi. Leksik neologizm yangi shakl va mazmunni, semantik neologizm esa mavjud shakldagi yangi ma’noni ifodalaydi. Tarmoq, sahifa, kanal, bulut, platforma kabi birliklar semantik neologizatsiyaning, raqamlashtirish, foydalanuvchi, masofaviy kabi so‘zlar ichki yasalishning, podkast, startap, marketpleys singari nomlar esa faol o‘zlashishning xarakterli ko‘rinishlaridir.

Neologizmning adabiy tilga mansubligi faqat yangiligi yoki ommabopligi bilan belgilanmaydi. Ma’no aniqligi, shakliy barqarorlik, o‘zbek tilining grammatik qurilishiga moslashuv, derivatsion faollik, uslubiy o‘rinlilik va keng jamoa uchun tushunarlilik asosiy mezonlardir. Yangi birliklarni me’yorlashtirishda xalqaro tajriba bilan milliy til imkoniyatlari uyg‘unlashtirilishi, parallel variantlar korpus ma’lumotlari asosida baholanishi lozim. Shunda adabiy til keraksiz dubletlardan himoyalanadi, ayni paytda yangi tushunchalarni tez va aniq nomlash qobiliyatini saqlab qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbek tili leksikologiyasi. - Toshkent: Fan, 1981. - 316 b.

2. Hojiyev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi tizimi. - Toshkent: O‘qituvchi, 2007. - 168b.

3. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. - Toshkent: Universitet, 2006. – 476 b.

4. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. - Toshkent: Talqin, 2005. - 272 b.

5. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. - 416 b.

6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 5 jildli / A. Madvaliyev tahriri ostida. - Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.

7. Cabré M. T. Terminology: Theory, Methods and Applications. - Amsterdam: John Benjamins, 1999. - 248 p.

8. Crystal D. Language and the Internet. 2nd ed. - Cambridge: Cambridge University Press, 2006. - 304 p.